

Bethlen Gábor politikájának realizmusa

Bethlen Gábor fejedelemmé választását a legjobb akarattal sem lehet „libera electio“-nak nevezni. A Porta a rendeket Kolozsvárra parancsolta, hogy Báthori Gábor helyett, akit „ha a nagy havast megtölténé is arannyal“, sem engedi tovább uralkodni, Bethlent ültessék a fejedelmi székbe. A rendek „szabad cselekedetét“ két török basa vezérletével a tatár kán hadai és a román vajdák garantálták, akik dolguk végeztével gazdag zsákmánnyal hagyták el az országot.

A fejedelem török kapcsolataiért nem menekülhetett a kortársak kegyetlen ítélete elől, gyakran emlegették „cselszövényesnek“, „nyughatatlan elméjűnek“, Pázmány Péter Erdély uralkodóját amolyan „racion de Stato“-nak tekintette, akinek törökellenes javaslatait nem szabad komolyan venni, ígéreteiben nem tanácsos reménykedni. Az arisztokraták pedig tartózkodtak, hogy a felszentelt királyt a török jármába húzó, közönséges nemessel felcseréljék. Bethlent vádolták részegeskedéssel is, azt híresztelve, hogy csak délelőtt lehet vele tárgyalni, mert a borital délutánra elveszi az eszét. E mendemondák keletkezéséhez az akkori megbízhatatlan diplomáciai érintkezés is hozzájárult; gyakran megesett, hogy a levelek az ellenfelek kezébe kerültek, akik igyekeztek azokat minél előbb nyilvánosságra hozni, sőt nyomtatásban is megjelentetni.

Az újabb történeti munkák szerzői közül is némelyek kifakadnak a magatartásában féltelen fejedelem politikájának kiszámíthatatlansága ellen.

Természetesen az utókor a dicséretekben is kifogyhatatlan, különösen napjainkban, amikor a különböző ideológiai és politikai irányzatok majdnem mindegyike próbálkozik a kisajátítás valamilyen módjával, saját képmására formálva a bethleni koncepciót. Így született Bethlenből modern felvilágosult fejedelem, a réalpolitika bajnoka, országokat egyesítő előfutár, mi több, a huszadik századi középeurópaiságra feltétlen bizonyíték, aki előre értette, amit később felismertek vagy kitaláltak. Mintha ő gondolta volna végig a közép-európai népek együttlétezésének történetfilozófiáját.

Kemény János írta önéletírásában, hogy Bethlenhez „hasonló Mátyás királytól fogva és István királyon [Báthori István] kívül nem hallatott“. A források szövegeivel lehet igazolni, hogy Bethlen legfőbb elfoglaltsága a szellemi munka volt, vadászatra, mulatozásra nem maradt ideje, az írásbeli és szóbeli kormányzás, tárgyalások teljesen lekötötték.

Elgondolásom szerint Bethlen Gábor politikájának történeti egységét és jelentését a *politikai realizmus* ideáltípusával összevetve lehet érzékeltetni.

Az ideáltípus, fogalmi tisztaságában, a valóságban sehol sem fordul elő. A történeti munka feladata — írta Max Weber — megállapítani, hogy „milyen messze vagy milyen közel van a valóság ehhez az ideális képhez“. Tehát, Max Weber gondolatmenetét követve, az ideáltípus arra irányuló kísérlet, hogy „genetikus fogalmakban ragadjuk meg a történeti individuumokat vagy azoknak egyedi alkotórészeit“. Ebben az értelemben az ideáltípus a jellegzetesség gondolatilag lehetséges kidomborítása, Alexander von Schelling találó hasonlatával, az így felfokozott, eltúlzott, stilizált valóságnak „az egyedi jelenségek empirikus adottságaihoz való viszonya ugyanolyan, mint egy lépcsősor »legfelsőbb fokának a viszonya a lépcsősor egyre alsóbb fokaihoz«. Az empiriában többé vagy kevésbé tisztán megvalósuló tényállásokkal szemben az »ideáltípus« a gondolati »beteljesülést« képviseli.“

Ugyanakkor a források szövegeinek feldolgozása csak értékeszmékkel lehet elméletileg megfelelő magyarázat. Ez az eljárás nem azonos az ideológiai visszavetítéssel, amely a jelent változtatja múlttá, a múltban véli megtalálni a jelen értelmét.

Az egykor történetek rekonstrukciójának veleje a részletezés és a konkrétság — de az általános tartalom is. A krónikaszerű, ahogy Arisztotelész írta *Poétikájában*, a „belső szükségszerűség“ nélküli eseménybeszámoló vagy a jelent múltba magyarázó, vágyképeket kergető történetírás nem tudomány. Mark W. Wartofsky, a neves amerikai tudományfilozófus monografikus művében arra a következtetésre jutott, hogy a múlt eseményeinek megelevenítése nem nélkülözheti a történetíró művészetét: „Úgy látszik, bizonyos történetíró művészetre van szükség ahhoz, hogy megtaláljuk az egyensúlyt a faktuálisnak és a hipotetikus ideáltípus és a pusztán

partikuláris esemény vagy cselekvés között. Nem lehet azonban a priori módon, »elvilleg« elhatározni, hogy a történelmi események bizonyos vonásaiból nem szűrhetünk ki ésszerű absztrakciókat, és a történelem terén nem fogalmazhatunk meg valódi empirikus relevanciával bíró általános törvényeket.“ Ebben a dolgozatban nem foglalkozom az általános érvényű törvényekkel, amennyire azoknak bizonyítása lehetséges, hanem a feltételezett ideáltípushoz viszonyítom a pusztán partikulárisat.

A politika mint önálló emberi tevékenység — a történelmi tér—idő koordinátáktól meghatározottan — kitűzött cél és e célra vezető eszközök alkalmazása, a lehetőségek közötti választás formája és módja. Olyan célkitűző tevékenység, amelynek mozgatója az osztály-, réteg- és csoportérdekek s a világnézet. A politikai gyakorlatnak azonban nem feltétlenül sajátossága a lényeglátó valóságismeret és az értékgyarapító tevékenység. A valóság megismerésének teljességére való törekvés — mivel minden történelmi korszakban csak erre van mód és lehetőség — és az alternatívák közötti ésszerű választás elsikkadhat a politikai pragmatizmus gyakorlatiasságában vagy a valóságon erőszakot tevő voluntarizmus útvesztőiben. Azt mondhatjuk, hogy a politikai realizmus olyan politika — teleologikus tevékenység —, amelynek kitűzött céljai egybeesnek a történelmi kor trendvonalával és az ennek megfelelő értékgyarapítással, a körülmények tudatos alakításával.

A történelmi-társadalmi helyzetekben általában nem sok döntési alternatíva áll rendelkezésre, mert a megvalósítható politika korlátai — gazdasági tényezők, hatalmi viszonyok, ideológiák, hagyományok, művelődési szint, nemzetközi erőviszonyok — sokrétűek és hatékonyak. Egy politikai elképzelés, felfogás megvalósulásából semmiképpen sem lehet (nem szabadna!) arra következtetni, hogy más alternatívák nem valósulhattak volna meg. A tárgyilagosságra törekvő történetírás feladata, hogy az ideológiai ködképektől mentesen, a megvalósult mellett elemezze más alternatívák megvalósulási lehetőségeit is. Ez a jelen viszonyai között működő politikai döntési mechanizmus látószögéből is tanulságos. A politikai realizmus, megítélésem szerint, a történelmi kor dimenzióiban, a körülményektől meghatározottan, de attól nem leigázva, a történelem lényegi mozzanatát vonja a megvalósulás vagy megvalósíthatóság körébe.

Mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy a politikai realizmus ideáltípusát, mivel történelmet alakító szubjektumról van szó, sokkal körülményesebb meghatározni, mint például a „városgazdalkodás“-ét vagy a „szektá“-ét. Az ideáltípus szabatos meghatározásához szükséges az empirikusan is bizonyítható egyedi eseteket a történelmi források alapján elemezni.

A politikai realizmus a van és a legyen szerves ötvözete, s mint ilyen, nem teveszthető össze eszközeinek alkalmazásával, a diplomáciával. Ezért Széchenyi István oly találó szavai a „bűbajos erejű“ politikáról, amely a legtisztább lelkületű személyeket is elcsábítja, „s őket, ahelyett, hogy mindig csak a szent igazság hősei lennének, bármilyen oldalról jön is az, az egyoldalúságnak bajnokaivá alacsonyítja“, nem a politikai realizmus jellemzése.

A bethleni realizmus külpolitikai célképzete: Erdély és a Habsburg-uralom alatt levő területek protestáns abszolút monarchiába való egyesítése, amely szövetségben a szomszédos népekkel és Európa protestáns államaival képes önmagát megvédeni és a török birodalom ellen eredményesen fellépni.

A kettős veszedelem — a török és a katolikus Habsburg-birodalom — felismerése nem volt új dolog Bethlen Gábor korában. A XVI. század közepén (1544) Szkhárosi így verselt:

*Oltalmaz úristen ez nagy foltos hittül,
Szabadíts meg immár nagy veszedelemtül,
Hogy szakadhassunk el az hitetlenségtül,
Oltalmaz pápátul és az törököktül.*

A XVII. század elejére a reális politikai és gazdasági alap e veszedelmek elhárítására az erdélyi fejedelemség volt. Bocskai István is azért írta végrendeletében, melyet Bethlen élete végéig nem felejtett, hogy ameddig a korona a Habsburgoknál van, az erdélyi állam megőrzése és cselekvési szabadságának biztosítása életszükséglet.

A józan elmék előtt nem volt kétséges, hogy a fejedelemség ezt a feladatát csak úgy tudja teljesíteni, ha a régi, elmaradott, ellenségektől dúlt helyzetéből képes lesz kiemelkedni. Bethlen leveleiben igazi szándékát, célját többször is megfogalmazta. Az egyik, Pázmány Péterhez küldött levelében erről így írt: Isten szigorú büntetéssel sújtsa, ha nem azzal a szándékkal vagyom, hogy „miképpen fordíthatjuk kicsiny állapotunk szerint való szolgálatunkat más alkalmas és hasz-

nos dolgokra, nemzetünknek hasznára, magunknak dicsőre emlékeztetire". (1626. november 30.)

Bethlen Gábor is jól tudta, amit Rimay János oly szigorú szavakkal jellemezett, hogy a törökök patyolatos és kápás hársziák, a hamisság és csalárdság kölykei. A török birodalomban I. Ahmed, majd III. Mohamed alatt fokozódott a korrupció, a perzsa és a magyarországi háborúk kimerítették a kincstárat, a szeparatista mozgalmak, janicsárzadások, trónviszályok akadályozták a török hadsereget abban, hogy hosszabb hódító háborúba kezdjen, de a birodalom még mindig elég erős volt, hogy a hadsereg hatósugarán belül — ami a meghódított területek határáig terjedt — eredményes hadjáratra vállalkozzon. Drinápolytól egy hét, tíz nap alatt nagyobb erőfeszítés nélkül Erdély határáig érkezhettek a török hadak, nem számítva a tatár kán, a vajdák, a budai, nándorfehérvári, temesvári basák közelségét. Bethlen Gábor arra kényszerült, hogy „a hamisság és a csalárdság kölykeivel” szövetkezzen, mert a Habsburg-monarchia sem jelentett kisebb veszélyt. A Porta ellen a XVII. században európai összefogás nélkül nem lehetett fellépni.

Az óriási erőforrásokkal rendelkező spanyol és osztrák Habsburgok a status quo fenntartására törekedtek. Az okmányok arról tanúskodnak, hogy a Habsburgok 1615-ben hajlandók voltak a törököket Bethlen ellen támogatni, és a fejedelem csak Lippa átengedésével tudta elhárítani a fenyegető veszedelmet.

A történelmi körülmények a kétoldalú játéknak kedveztek. Ezért küldötte követeit a Portára, császári udvarba, nádorhoz, magyarországi rendekhez. Dolgozott hajnaltól napestig, tárgyalt, levelezett, fenyegetett, intrikált, ígért, követelt — mindent a magasabb célért. Napnyugat országai nem aggódtak a keleti keresztény népek sorsáért, beszéltek, imádkoztak, ígértek, amit rendszerint nem teljesítettek, s minden maradt a régiiben.

Az első Habsburg-ellenes hadjáratát, amelynek legjelentősebb támogatói a felsőmagyarországi főurak — Rákóczi György (Borsod), Thurzó Imre (Arva), Illésházy Gáspár (Trencsén) és mások — voltak, Illésházyhoz irt levelében így indokolta: „De kevés szóval: valamiszer való frigykötésünk és annak erősítésére diplomák cserélése forgott közöttünk az Ausztriai házzal; ugyan akkor mindjárt, sokkal bizonyosabb látható jeleit mutogatták és tapasztaltuk mi is az frigy ellen mind titkon s mind nyilvánvaló ellenséges praktikájoknak, melyet nyilván tudtunk és meg is tapasztaltunk, de türéssel, hallgatással, Istenben és igazságunkhoz való bizással töltöttük időnköt. Ezenben mivel a religiok persekválásáért Csehországot immár másfél esztendőtlől fogva veszedelni tudtuk ő fölségékkal, Magyarországon is azon persecutioban napról-napra, valahol módjok volt, mind papok, jezsuiták és az jezsuitáknak faveáló nagy urak előbb-előbb menvén, jövendőre mind az religiok dolgából s mind egyéb költött praktikás bosszúból, nekünk is megirták nyilván, mely szörnyű ártalmas szándékkal voltak mind urakhoz, városokhoz és vármegyékben mi vallásunkon levő főfőrendekhez. Melyet eszekben vévén minden rendek, nem akarván a veszedelmet fejekre várni, a Fátrán innét való böcsületes keresztény urak, főfőemberek közül nagy sokan lakó helyünkben megtaláltanak, hogy ha ő kgmek ennek előtte ellenségünk ellen fegyvert fogtanak volt mellettünk, mi tőlünk is azt kévänná az háládatosság, ilyen szükségben hütök szabadsága mellett segitenők meg.” (Debrecen, 1619.)

Az igazi cél ennél sokkal nagyobb jelentőségű volt: Szent Vencel koronájának megszerzése. Bethlen komolyan hitte a cseh rendek ajánlatának. Egészen más kérdés, hogy a csehek a koronát már eredetileg a pfalzi választófejedelem fejére akarták tenni. Végül is hosszú, fárasztó hadakozások után a nikolsburgi békében (1622) sikerült elérnie, hogy élethosszig megszerezte Szatmár, Szabolcs, Ugocsa, Bereg, Zemplén, Borsod, Abauj vármegyét, Kassával együtt, Munkácsot örökjogon, Ecsedet zálogba, német hercegi címmel együtt. E gyarapodás és a fegyverekkel kivívott tekintély jelentősen megerősítette az erdélyi fejedelemséget.

A második és harmadik hadjáratral továbbra is meg tudta tartani előnyeit, katonailag veszélyes helyzetbe hozta a császári hadsereget, széles körű, egész kontinentet átfogó diplomáciai kapcsolatait tovább gyarapította. A kitűzött célt azonban nem sikerült elérnie. Elégedetlen volt eredményeivel. Illésházy Gáspárnak írott leveléből idézzük: „Nem akarván hosszú írással sem magunkat fárasztanunk, sem Kegyelmednek annak olvasásával unalmat szerezni: rövid szóval csak azt írjuk, hogy senkinek nagyobb gyalázatjára és kárára sem az nicolsburgi, sem az bécsi, sem az mostani pacificatio nem esett, mint minen magunknak. Gyalázatunkra azért, mert a titulo electi regis Hungariae etc. megfosztatánk, örökké való gyalázatunkkal.” (Gyulafehérvár, 1627.)

Még a cseh hadjárat kezdetén a rendek „fejükké, előttükjáróvá és gondviselőjükké” választották, Pozsonyban a korona is kezébe került, csak a koronázási ceremónia maradt el. Azóta is vitatják, hogy erre miért nem került sor. Kétség-

telen, hogy a királyválasztás nagy lépés volt a nemzeti monarchia megvalósítása felé, ugyanakkor a központi hatalom ideiglenes visszavonulását is jelentette a magyarországi rendi erőkkel szemben. Természetesen azt is világosan látta, hogy a nemzetközi erőviszonyok gyökeres megváltozása nélkül a koronát nem tudja megtartani, s a Porta sem óhajtja hatalmának további növekedését. A fehérhegyi cseh tragédia után Bethlen egyedül állt szemben az osztrák uralkodó házzal. A biztosabb, több reményre jogosító kiegyezést választotta, bármennyire is fájt a „titulo electi regis Hungariae” elvesztése.

Brandenburgi Katalinnal kötött házassága is az erőviszonyok várható alakulását mérlegelő megfontolásból történt. Sógorságba került Gusztáv Adolf svéd királlyal, rokoni szálak fűzték Frigyeshez s ezen keresztül az angol dinasztiához, IV. Keresztély dán uralkodóhoz — egy nagyméretű politikai szövetség körvonalai bontakoztak ki. A svéd diplomácia is fontosnak tartotta a házasságot, mert így Erdély e protestáns szövetséghez kötődött. Oxenstierna biztatta is a brandenburgiakat, hogy a szerencsét el ne szalajtsák. A szép és fiatal hercegnővel szentesített frigy előtt Bethlen ajánlatot tett Bécsnek is, hogy Cecilia Renata Habsburg királyleány kezét elnyerje, feltehetően arra gondolt, hogy a még mindig erős, de újabb hódításokra már képtelen török birodalom ellen megszerzi a Habsburgok támogatását.

A történészek egy csoportja Bethlen Gábornak tulajdonítja a protestáns Dácia létesítésének tervét, mely magába foglalta volna Erdély mellett a két román vajdaságot is. A valóságban Bethlen katonai szövetségre gondolt, s ezért az olyan történetírói vélekedések, melyek „magyar—szláv birodalomról” vagy egy „félip protestáns, félip ortodox dák királyságról” beszélnek, nem bizonyíthatók. Azért sem gondolhatott ilyen méretű politikai egyesítésre, mert jól ismerte a török katonapolitika természetét: a meghódított vazallusi területen erős politikai állam létrejöttét nem engedi. A törökökkel szembeni erőegyesítést a meglévő status quón kívül kellett keresni, ahogy Bethlen előtt Báthori István is megkísérelte.

Életének utolsó éveiben Bethlen figyelmét Északra és Keletre fordította. A lengyel koronát szerette volna megszerezni. A XVII. század nemzetközi politikáját a realizmus mellett az egymásnak ellentmondó, egymást kizáró tervezetek is jellemezték. Wallenstein újabb és újabb terveket kovácsolt, a megvalósíthatóság reménye nélkül. IV. Henrik Európát francia vezetéssel akarta felszabadítani a Habsburgok hegemoniája alól, a földrészt hat örökös monarchiára, hat választójogi monarchiára, három köztársaságra szerette volna osztani, szabad katolikus, lutheránus és kálvinista vallásgyakorlattal, hogy a törököt ki lehessen szorítani Európából.

Hogy mennyire világosan látta Bethlen az akkori politikai viszonyokat és lehetőségeket, a svéd követ előtt elmondott helyzetlemezése igazolja (1628): a német fejedelmek között egyetlen nagy fejedelem sincs, ezért egyikre sem lehet számítani, Miksa és a trieri érsek a protestánsokkal foglal kozik, Anglia nem mer az osztrák és spanyol Habsburgok ellen fellépni, a dán király Gusztáv Adolf iránt érzett irigységből hadakozik, a gazdag Velence hűséget nem tart, a hollandok másokkal nem törődnek, Franciaország sem megbízható. A fejedelem nagy érdeme, hogy e kedvezőtlen körülmények között is sikeresen munkálkodott országa sorsának jobbra fordításán.

Ha Bethlen Gábor csak országa cselekvési szabadságának megkönnyítéséért viselt volna hadjáratokat, kötött volna békét, szövetséget, legfeljebb nagy játékosnak nevezhetnénk, aki ismerte ellenfelei gyengéit, a csehszövés fondorlatait. Azért hadakozott, hogy a külső viszonyok alakulását a gazdasági, társadalmi, kulturális fejlődés javára fordítsa, ahogy a fentebb idézett levelében írta, uralkodói tisztjében „alkalmas és hasznos dolgokat” műveljen.

E kérdést nem szabad formálisan, a gyakran ismételt tézissel magyarázni, miszerint a külpolitika a belpolitika kifejezője. Lehet a külső körülményekhez jól igazodó külpolitikát folytatni, anélkül hogy az ország viszonyaiban bármilyen változás történe. A politikai realizmus és a kétarcú politika közé semmiképpen sem tehető egyenlőségjel. Bethlen Gábor abszolút uralomra tört, amit sikerült is megvalósítania. Jól tudta, hogy hatalmát nem építheti az „unio trium nationum”-ra, más eszközökkel kell gazdasági, társadalmi és kulturális céljait elérnie.

Az állam ügyeibe az erdélyi rendeknek kevés beleszólásuk volt, mindenütt az ő akarata uralkodott; ezért tudott a régi állapotokon változtatni. Szuverenitását a kálvinista hittételekkel igazolta. A fejedelem kötelessége vallásának támogatása és terjesztése mindenféle világi eszközökkel, ha szükségesetük, háborúk által is. Erdélyben ismerték I. Jakab angol királynak fiához írt intelmeit a fejedelem kötelességeiről, Szepsi Korocz György fordításában, Szenczi Molnár verseivel, hogy az uralkodó „az alatta való népek megmaradása és épületire szolgáljon és hogy az

szép törvényeket kiosztván ő közéjek, ez szép csendesben és békességben megtartassék", az „egyfűjű szegény község” szabadon panaszkozhatassék.

Az ilyen fejedelmi kötelezettségek előírása nem volt jellegzetesen protestáns találmány. Bethlen nagy politikai és ideológiai ellenfele, Pázmány Péter arról írt és prédikált, hogy a fejedelmek alattvalóikat védelmezzék, a törvényeket betartsák, mert a jó pásztnak (= fejedelem) nem szabad éheztetni, „nyúzni-fosztani”, „felettébb fárasztani” a népet, a jó kereszténnyel összeegyeztethetetlen a zsarnokoskodás, rablás, igazságtalanság.

Bethlen és Pázmány az osztyályok, rétegek, hivatalok hierarchikus rendjét isteni adottságnak tartotta, olyannak, mint a test szerveit, amelyek egymásnak „hasznosan szolgálnak”.

A meglévő viszonyok ésszerű rendezése és humanizálása volt Bethlen politikai realizmusának belső célkitűzése. Az ország gazdaságpolitikáját úgy irányította, hogy termelőképessége minél több, külföldön eladható árut állítson elő, mert így több pénz kerül az országba. Ezért reformálta meg a hagyományos terménygazdálkodást, új módszerekkel próbálkozott a termelési és értékesítési mechanizmus szerkezeti átalakításáért. Mindazokat az intézkedéseket, amelyeket hozott vagy az országgyűléssel elfogadtatott — korának merkantilista tendenciáival összhangban —, abszolút fejedelmi hatalmával érte el. A kereskedelemben okosan alkalmazta a kivitelési és felvásárlási tilalmakat, az országgyűlési proposícióiban gyakran szerepelt az árszabályozás (limitáció). Az ipari és mezőgazdasági termékek árának megállapítása a népesség gazdasági szükségleteit szolgálta. Nagyvonalú gazdaságpolitikájára jellemző, hogy néhány fontosabb európai gazdasági központba — Bécs, Krakó — szakembereket küldött, hogy kiszámítsák az egyes árucikkek árát és szállítási költségeit, hogy a világgiazi árakhoz viszonyítva végezzék Erdélyben az árszabályozást.

Bányászokat telepített az országba, hogy az elpusztult bányákat helyreállítsák, behozta az anabaptistákat, akik jól képzett mesteremberek voltak — nem félt, hogy megszegi a kálvinista hittételeket —, és megengedte nekik, hogy termékeiket a szászoknak és székelyeknek a megszabott áron felül adják el. Utasította a portai követet, hogy olyan zsidó kereskedőkkel tárgyaljon, akik „drága marhákkal”, ékszerekkel, finom szövetekkel, fegyverekkel, fűszerekkel kereskednek. Az 1623-as kiváltságlevél a szefárd zsidóknak szabad mozgást engedélyezett „ügyes-bajos dolgáik intézésére”, biztosította a szabad költözködést és vallásgyakorlatot, hogy „egynek bűnéért a többi ne lakoljon”.

Annak bizonyosságául, hogy Bethlen Gábor mennyire becsülte és védte a mesterembereket, a szépsi kamarásnak írt leveléből idézek. A szabók panaszára elrendelte, hogy a kamarás „parancsoljon felőle minden helyeken levő harmincadosoknak, vámosoknak, hogy őket abban ne turbálják, ne kellessék ezen dologról sok munkájjal, költségekkel, fáradságokkal ő felségét megtalálniok és panaszokkal értetniek”.

Az anyagi felemelkedés alapfeltétele a szellemi gazdagodás. Elpusztult az ország, ha nevelésre „gondviselés nem leszen”. Bethlen az elmaradott Erdélyben a legkorszerűbb oktatási intézményekkel és nevelési rendszer bevezetésével akart változtatni. Szenczi Molnár Albert is magasztalta, hogy az elpusztult területeken az iskolák is újraélednek, Erdélyben a kultúrát és hitet emelte hatalomra. Gyulafehérváron „akadémiát” alapított, intézkedett a jobbgyfiaik iskoláztatásáról, szigorú büntetéssel fenyegette azokat, akik őket a tanulásban akadályozzák, diákokat küldött külföldi egyetemekre, hogy a legfrissebb műveltséget hozzák az országba. Megnemesítette a kálvinista ígéhirdetőket, fiaikkal és leányaikkal együtt. Könyvtárat létesített, valószínű, hogy a java részében tudományos munkákat tartalmazó bibliotékát fejedelmi vagy állami jellegű könyvtárnak tekintették, és a kollégiumtól többnyire külön emlékeznek meg róla.

A jobbgyorsorból felemelt udvari historikust, Bojthi Gáspárt külföldre küldötte, hogy tudós professzorokat hozzon Erdélybe. A fejedelem Alvinczi Péternek írta, hogy Bojthi Gáspár Alstediushoz is elment, és „azt mindaddig ostromolta, hogy ez mi szolgálatunkra adta magát, noha Lugdunumba volt az fő professorságra hivatalja. Ő kivüle más két professort is fogadott maga mellé, kinek Bojthi conventiót adott és előre kinek 50, kinek 100 aranyat.” Reménykedve tudatja udvari papjával: „Kik ha be jönnek, úgy tetszik, nem lenne utolsóbb az fejérvári schola, némely német országí scholánál.” (1629. január 7.) Bethlen közművelődési politikájának nyitottságára vall, hogy a nagyszombati nyomdát mindenfajta könyv nyomtatására rendelte, mivel „a typographia nem privátumra csak, hanem minden publicus ususra való”. (1620 elején írt levél.)

A kortársak csodálattal beszélték és jegyezték fel vár-, város-, palota- és vízvezetéképítéseinek művészi igényességét. Ápolta az európai művészetet, osztrák,

cseh, morva, lengyel, olasz, német és francia zenészeket fogadott. A francia követ is elismerte, hogy Bethlen udvarában semmi sem emlékeztet a barbárságra — „rien de barbare”. Szalárdi *Historiájában* olvashatjuk: „udvart, nagy méltóságot és utoljára szinte királyi pompával valót tart vala, mellyben az régi nagy urak s fő emberek gyermekeit scholából kikélesek után, tisztességes fizetéseken, méltóságosan nevelvén, imide amoda való követekek mellett, s egyébként is külső országokban való járatásokban gyakorolja vala.” A román vajdák „örömet” küldték hozzá a gyermekeiket tanulni.

A négy recepta religio és a három rendi natio országában a fejedelemség idejében a kálvinista vallás és egyház a józan türelem ellenére is vezető szerephez jutott. Bethlen azonban kora szellemében cselekedett, a vallást és az egyházat alárendelte az állam érdekeinek, saját egyeduralkodói elgondolásait érvényesítette, katolikus urakat is kinevezett magas állásokba, megjelent katolikus istentiszteleteken. A nikolsburgi béke kimondotta, illetve Bethlen elfogadta a fejedelemséghez csatolt két vármegye területén a katolikusok szabad vallásgyakorlatát. Erdélybe katolikus vikáriust nevezett ki, anyagilag segítette a jezsuita Káldi György Bibliájának kiadását, lefordíttatta a bibliát román nyelvre, a román papokat a dézsmafizetés alól felmentette, a váradi országgyűlésen román papokat szenteltetett. Mint kálvinista és bibliás ember, gondolt a görögkeleti egyház protestáns reformációjára is. Ehhez a munkához kérte a konstantinápolyi pátriárka, Cyrill Lukaris segítségét.

A szobatosokkal szemben nem volt ilyen türelmes, törvényt is hoztak ellenük, igaz, nem hajtották végre betűi szerint. Valószínű, hogy a fejedelem őket sem tartotta különösebben veszedelmesnek (1618. októberi országgyűlés). Az unitáriusok ellen megújuló harcot Keserű Dajka János vezette, Bethlen távol maradt, teológiai vitákkal nem volt ideje foglalkozni. A bethleni türelmi politika a „cuius regio, eius religio” évszázadában bátor, haladó tett volt.

Amint arról már szóltam, Bethlen nem alapozhatott a három nemzet szövetségére, de minden eszközt, amennyire azt a hatalmi struktúra engedte, felhasználta, hogy Erdély népei jogaikban és lehetőségeikben ne háborgattassanak, egyenlően szerette volna őket részesíteni a kálvinista vallás és kultúra szellemi javaiból. Közvetlenül uralomra kerülése után tárgyalásokba bocsátkozott a szászokkal. Szében fejében Szászsebest kérte rezidenciának, majd 1614-ben visszaadta a Báthori által csellel elfoglalt várost. Megpróbálta elérni, hogy a székely és magyar nemes is lehessen háztulajdonos a szász városokban, de ez a kísérlete meghiúsult.

A székelyekkel is sikerült egyezsége jutnia, a közsékelyek jelentős részét gyalogos katonaként (poxidarius) alkalmazta, a veres darabontokból és a lófőkből fejedelemtől függő katonai réteget akart alkotni. Elrendelte, hogy a székely jobbagy megválthatja szolgását a primortól vagy a lófőtől, és megbélyegezte azokat, akik „az hazájának való szolgálat előtt magok szabadságát ultra leteszik és jobbagyokká lesznek örömszben”.

Bethlen politikájában nyomát sem találjuk az olyanfajta etnikai megkülönböztetésnek, amelyet a cseh rendi országgyűlés 1615-ben foglalt törvénybe, megfosztva a németeket anyanyelvük magánhasználatától; aki ez ellen vétett, fél éven belül az országot kénytelen volt elhagyni, ingatlan öröklését a cseh nyelv ismeretéhez köthették, templomban is csak cseh nyelven szólhattak.

A bethleni társadalompolitika lehetővé tette a jobbagyság legtehetségesebb és legvízezebb tagjainak, hogy a kiváltságos réteg tagjai közé kerüljenek. Fellépett a jobbagyokkal szembeni túlkapások ellen. Megkísérelte olyan közös kincstár — aerarium publicum — alapítását, ahová a pénzt ne a szegény jobbagyok fizessék, mert azoknak ügyis sok „a fejedelem adója és úrszolgálatja”, hanem a nemesek és a polgárok. A rendek elfogadták, de csak egyszer fizettek.

E dolgozatot azzal a szándékkal írtam, hogy egy individuális esetben — Bethlen Gábor politikájában — kimutassam a politikai realizmus ideáltípusának jellemző vonásait.

Mindenekelőtt ez a politika nem korlátozódott a nemzetközi viszonyok közötti fondorlatos helyezkedésre, hanem céljait az ország belső viszonyainak jobbításával összhangban érte el. Az olyan politika, amely nagyrészt vagy teljesen a külkapcsolatokra koncentrál, mit sem törődve a belső anyagi és szellemi gyarapodással, nem nevezhető realizmusnak. A társadalmi reformok előli kitérés nem szolgálhat alkalmul a nemzetközi porondon való, olykor tetszelgő ügyeskedésre.

Bethlen olyan jól tájékozódott és annyira érezte a cselekvési feltételek alakulását, hogy sohasem öltötte magára — mint a számar Ezópuz fabulájában — az oroszlán bőrét. Ezért nem esett abba a csapdába, mint a mese számára, hogy mikor a szél fújni kezdte, s a bőr lehullott róla, mezítelen maradt, és fával megbotokkal agyonverték. Bethlen nem akart többet, mint amennyit körülményei, a

nemzetközi erőegyensúly és az erdélyi viszonyok megengedtek. Távol állt tőle az utópikus képzelődés.

Az ókorban a politikum jobban kötődött az etikához. Periklész a politikai hatalmat a magasabb kultúra és életforma terjesztésével próbálta összhangba hozni, nagy volt Athén kulturális tekintélye; a szicíliaiak csak azoknak az athéni foglyoknak kegyelmeztek, akik sorokat tudtak idézni Euripidész drámáiból. A közpéri politikát is nagyjából a civitas dei eszménye vezérelte.

A politika öntörvényűségét, miszerint önnön törvényei szerint kell úzni, a reneszánsz találta ki, és Machiavelli emelte a morál fölé, foglalta elméleti rendszerbe. De az öncélú politikánál is meg kell keresni a magasabb célt, amelyre irányul. Bethlen Gábor a politika öncélúságát ki tudta vonni önköréből, hogy a „két pogány közt“ az ország sorsát jobbra fordítsa. Azt az alternatívát választotta, amely értékgyarapító eredményekhez vezetett, ezért alkotása jelentéshordozó modell maradt; értelmesen cselekedett az értelmetlenség homokhegyei között, uralkodása az ész és a moralitás villanása volt az amorális történelemben.

Az újkori politika sok tekintetben a gyakorlati hasznosság függvénye: az így kialakuló politikai pragmatizmusnak fontosabb a pillanatnyi siker, a dobravert, látszatkelető eredmény, a hatalmi csoportosulás önvédelme a körülmények ésszerű alakításánál. Erre hívja segítségül a szavak zsarnokságát, a megtévesztés agyafúrt eszközeit; a látszatok elrejtik a lényegét. (Ezzel nem azt akarom állítani, hogy a realista politika alkalmazására nem volna mód.)

A politikai realizmus alapvető jegye a lényeglátással összhangba hozott ésszerű cselekvés. Bethlen értette, hogy „az világon semmi egy állapotban meg nem maradhat, hanem mindenek ennek forgandó romlása alá vétettek“. A mulandóság ellen okszerűen cselekedett.

Bethlen Gábor uralmában, az „üllő és a kalapács“ között, ahogy Németh László írta, „másfél század önmagát felülmúló értelmet nyert — az egyéniség dik-tatúrája az egyéniség fölött; viharokra emelt nyárderű“.

PAPP JÓZSEF ANDRÁS

Az erdélyi kezdeti merkantilizmus

Bethlen Gábor gazdaságpolitikája

Születésének 400. évfordulója emlékezetünkbe idézi a legnagyobb erdélyi fejedelmet, Bethlen Gábort, aki elméjének rugalmasságával és csálhatatlan tájékozódó készségével válságos időkben — a török és osztrák birodalom közé szorítottan — Európa virágzó országává változtatta a kis Erdélyt. Emberi és fejedelmi nagyságát csak növeli a szerencsétlen kor, amely nem adott konjunktúra-táitost ily nagyszerű tehetség alá. Erdély — bár 10 000 arannyal adózott a szultánnak — a hatalmas Anglia, Svédország, Velence és a protestáns német fejedelmek szerény szövetségese lehetett. Szinte csoda, hogy annyi vész, baj, nyomorúság, pusztulás után, amit Erdély az ő fejedelemsége előtt átélt, miként tudott rövid 16 év alatt (1613—1629) oly virágzást elérni.

Roppant mozgékony és eleven elme. Páratlan ötletességgel és változatossággal, mindig az adott helyzetnek megfelelően alakítja ki és alkalmazza gazdasági eljárásait, eszközeit, amelyeknek azonban egy a céljuk: minél több jövedelmet szerezni a fejedelmi kincstárnak, hogy fedezhesse a diplomácia, a hadviselés, az országlás növekvő költségeit.

Bethlen Gábor egész gazdaságpolitikáját nagyvonalúság, vállalkozói fantázia, de egyben a lehetőségekhez való rugalmas alkalmazkodás jellemzi. Csak egy dologban volt szigorúan következetes, sőt pedáns: az ügyvitel ellenőrzésében, az elszámolások vizsgálatában, az adósok nyilvántartásában, általában az egész fejedelemség gazdasági és pénzügyi szervezetének páratlanul fegyelmezett rendtartásában.

Ezzel a szigorú ügyvezetéssel, kereskedői pontossággal érte el, hogy nemcsak saját fejedelmi birtokai, bányái és kamarái jövedelmét sokszorozta meg, hanem az